

УДК 37.015.3

DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-8

О.В. МАТВІЄНКО,

*доктор педагогічних наук, професор кафедри
педагогіки та методики початкового навчання
факультету педагогіки та психології*

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

О.М. ЦИХМЕЙСТРУК,

*аспірант кафедри педагогіки та методики початкового навчання
факультету педагогіки та психології*

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ «ЧЕРЕЗ» ДЕМОКРАТІЮ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

У статті розкрито поняття демократії в сучасних історичних реаліях через призму розвитку освіти. Виокремлено проблеми сучасної освітньої політики, які полягають у врахуванні індивідуальної траєкторії освіти особистості для розвитку громадянського суспільства. Проаналізовано проблему навчання через демократію у закладах загальної середньої освіти, враховуючи трансдисциплінарний підхід. Наголошено на врахуванні ціннісних орієнтацій особистості в механізмі прийняття рішень під час демократичного спілкування. Розглянуто теоретичні проблеми, що розкривають сутність підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії на основі демократичних цінностей. Проаналізовано розвиток громадянської освіти, що включає створення центрів громадянської освіти, введення дисциплін з громадянської освіти до навчальних планів та розробку навчальних матеріалів. Здійснено огляд діяльності міжнародних організацій на теренах сучасної України, яка полягає у розвитку культури демократії в освітньому процесі. Опрацьовано дослідження щодо рівня демократизації в сучасній освітній системі, можливість запровадження демократичних цінностей через діяльність, що має мультидисциплінарний підхід. Розглянуто готовність педагогів до розвитку демократичної культури в школі. Досліджено шляхи впровадження демократичних цінностей та демократичної культури в освітній процес та наголошено на ефективності добору форм та методів, які б сприяли поширенню демократії, необхідності співпраці та застосування філософських діалогів як важливої складової розвитку громадянської освіти. Виявлено ефективність групової роботи та дискусії як осередку для розвитку критичного мислення та креативності на шляху до формування демократизації освітнього процесу.

Ключові слова: демократія, культура демократії, демократичні цінності, демократизація освіти, навчання «про», «для» та «через» демократію, громадянська освіта, демократія в комунікації, громадянська активність, ціннісні орієнтації, громадянське суспільство, педагогіка партнерства, філософський діалог.

В статье раскрыто понятие демократии в современных исторических реалиях через призму развития образования. Выделены проблемы современной образовательной политики, которые включают в учет индивидуальной траектории образования личности для развития гражданского общества. Проанализирована проблема обучения через демократию в заведениях общего среднего образования, учитывая трансдисциплинарный подход. Отмечен учет ценностных ориентаций личности в механизме принятия решений во время демократического общения. Рассмотрены теорети-

ческие проблемы, раскрывающие сущность подготовки будущих учителей к педагогическому взаимодействию на основе демократических ценностей. Проанализировано развитие гражданского образования, включая создание центров гражданского образования, введение дисциплин по гражданскому образованию в учебные планы и разработку учебных материалов. Осуществлен обзор деятельности международных организаций на территории современной Украины, которая заключается в развитии культуры демократии в образовательном процессе. Обработаны исследования относительно уровня демократизации в современной образовательной системе, возможности внедрения демократических ценностей через деятельность, учитывая мультидисциплинарный подход. Рассмотрена готовность педагогов к развитию демократической культуры в школе. Исследованы пути внедрения демократических ценностей и демократической культуры в образовательный процесс и отмечена эффективность отбора форм и методов, способствующих распространению демократии, необходимости сотрудничества и применения философских диалогов как важной составляющей для развития гражданского образования. Выявлена эффективность групповой работы и дискуссии как ячеек для развития критического мышления и креативности на пути к формированию демократизации образовательного процесса.

Ключевые слова: демократия, культура демократии, демократические ценности, демократизация образования, обучение «о», «для» и «через» демократию, гражданское образование, демократия в коммуникации, гражданская активность, ценностные ориентации, гражданское общество, педагогика партнерства, философский диалог.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Аналіз економічного та соціального становлення деяких європейських країн засвідчив, що шляхом їх розвитку служила демократія. Про це свідчать заявлені демократичні цінності на основі толерантності, співпраці, поваги, відповідальності, що сприяли реалізації суспільного блага.

Відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, уряди держав якої, «підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру у всьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать, ухвалили ряд статей, що враховують: зобов'язання поважати права людини; право на життя, заборону катування, заборону рабства і примусової праці, право на свободу та особисту недоторканість, право на справедливий суд, заборону на покарання без закону, право на повагу до приватного і сімейного життя, свободу думки, совісті і релігії, свободу вираження поглядів, свободу зібрань і об'єднань, право на шлюб, право на ефективний засіб юридичного захисту, заборону дискримінації, відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, обмеження політичної діяльності іноземців, заборони зловживання правами, межі застосування обмежень прав» [1].

Згідно з поглядами представників UNESCO Institute for Education виокремлено такі проблеми сучасності: «як освіта дорослих та навчання протягом усього життя можуть сприяти демократизації» або «як найкраще вчити / вивчати демократію», або «як навчити громадянству», або «як освіта дорослих може допомогти формуванню критичного громадянства», продовжують виникати і набувати нагальної потреби в реалізації, оскільки ми є свідками різного роду порушення демократії та збереження «дефіциту демократії» [19, с. 8].

Впровадження демократичних цінностей в освітній процес передбачає перехід від ідеологічної, патріотичної спрямованості, підкріпленої емоційною компонентою, в усвідомлений механізм діяльності, враховуючи дотримання загальнолюдських цінностей, громадянську активність та зрілість.

Водночас «засвоєння особистістю базових цінностей є важливим не лише для суспільства, але й для самої особистості, оскільки вони надають сенс життю, полегшують вибір правильних рішень, є стримувальним механізмом від аморальних вчинків, створюють гармонію в житті людини на рівні внутрішнього світу та міжособистісної комунікації. Без цього неможливий моральний розвиток особистості» [10, с. 28].

У сфері громадянської освіти проводилися численні дослідження на теренах освітнього ландшафту України. Реалізація масштабних проектів, таких як швейцарсько-український проект «Розвиток громадянських компетентностей в Україні», норвезько-українсько-палестинський проект «Розвиток культури демократії в освіті в Норвегії, Україні та Палестині», що

передбачає дослідження, апробацію, запуск пілотних та глобального експериментів, висвітлює актуальність демократичного спілкування, демократичних цінностей в освітньому середовищі як осередку громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення особистості XXI ст. в умовах інформаційних та воєнно-політичних викликів, конкуренції за економічний і технологічний розвиток, поширення ролі ідей, що підкреслюють роль освіти, діяльності міжнародних організацій сприяло поширенню демократизації освітньої системи [22].

Теоретичні проблеми, що розкривають сутність підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії на основі демократичних цінностей, знайшли своє відображення в наукових працях В. Андрущенко, В. Кремень, О. Матвієнко, Л. Хоружої. У наукових розвідках вчених висвітлюється демократія в освіті (Н. Biseth, Т. Gordon, Л. Колесник, О. Комар, І. Шапошнікова О. Пометун), використання філософських вправ у контексті підготовки майбутнього вчителя (G. Helsing, О. Демченко, Ю. Лимар, І. Турчина).

ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» у 2012 р. підготувала звіт про сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналіз проводився на підставі даних таких міжнародних проектів: концепція громадянської освіти, проект «Освіта для демократії в Україні», проект «Громадянська освіта – Україна», проект «Навчальний тур з громадянської освіти» (2002), програма «Практичне право» та «Дебати» Інформаційно-методичного центру «Дебати», українсько-швейцарський проект «Сприяння розвитку освіти для демократії в Україні», проекти Благодійної організації «Вчителі за демократію та партнерство», «Забезпечення якості освіти для демократичного громадянства», проект ЄС ПРООН «Спільнота споживачів та громадські Об'єднання», проекти ОБСЄ «Зелений пакет», програма рівних можливостей та прав жінок в Україні (ЄС ПРООН), інституції та організації, що працюють у системі громадянської освіти. Використано такі якісні та кількісні методи дослідження: контент-аналіз підручників, метод фокус-груп, метод експертного опитування, глибинного інтерв'ю.

У 2012 р. в результаті роботи над Концепцією громадянської освіти та виховання в систему післядипломної педагогічної освіти та здобуття вищої педагогічної освіти на основі ступеня вищої освіти, здобутого за іншою спеціальністю, впроваджено курси, серед яких «Громадянська освіта», «Цінності демократичного громадянського суспільства», «Впровадження ідей демократичного громадянства».

Аналіз діяльності вищезазначених проектів дозволяє зафіксувати певний розвиток громадянської освіти через:

- створення центрів громадянської освіти;
- створення інформаційних пунктів з громадянської освіти, відкритих при педагогічних університетах;
- розробку Навчальної програми з громадянської освіти в 9–11-х класах;
- публікації низки посібників та методичних матеріалів для вчителів;
- створення програм навчальних курсів для студентів педагогічних університетів;
- запровадження експериментального курсу «Практичне право» для 8-го класу, як факультативного;
- проведення уроків толерантності, тренінгів, що спрямовані на розвиток демократичної культури в школах тощо [3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність дослідження зумовлена неоднозначністю визначення поняття «демократія, яке б враховувало історичні умови та концепцію» (Davies, 1999).

Одним з нагальних питань є аналіз та обґрунтування базових положень, які необхідно враховувати при розробці варіативної складової навчальних планів початкової школи. «Демократія формує фундамент освіти та суспільства і забезпечує розуміння молоддю і дорослими того, чим є демократія; найважливіше завдання освіти є передати і сформулювати поважне ставлення молоді та дорослих до прав людини і основних демократичних цінностей, на яких базується суспільство» [14, с. 100].

Аналіз проведених наукових досліджень, дозволяє зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку нашої країни. Більшість громадян України не сприймають причинно-наслідкові зв'язки між демократичною діяльністю і розвитком українського суспільства та

ототожнюють поняття демократії з охлократією, де панує хаос і бездіяльність, існує потреба у розумінні демократії через призму української свідомості та ментальності.

Але демократичний досвід країн Європи показує, що ця можливість забезпечується, якщо поняття демократії активно формується ще в освітньому процесі школи, починаючи з початкових класів, враховуючи формування демократичних цінностей, загальносвітовий досвід розвитку демократії як:

- спосіб отримання й аналізу інформації та застосування критичного мислення в системі поняття – відповідь;
- дискусія та прийняття в її процесі різноманітних точок зору, власні переконання і можливість їх висловити;
- спосіб життя з урахуванням набутих цінностей та відповідальності виконувати різні соціальні ролі;
- прийняття міжкультурних та міжособистісних відмінностей;
- можливість створення креативного продукту або формулювання колегіального рішення на основі співпраці;
- виховання демократичної особистості, яка є мобільною, відповідальною, відкритою до комунікації, сприйняття матеріалу, його критичного осмислення та розуміння;
- можливість активної громадської діяльності без обмежень за гендерною ознакою та інших дискримінаційних проявів;
- взаємозв'язок між свободою та відповідальністю [4; 17; 19; 20].

Формулювання цілей статті. Досягнення поставленої мети дослідження передбачає виконання таких завдань:

- дослідити та теоретично обґрунтувати варіативність терміна «демократія», ефективність та подальше впровадження демократії в освітній процес навчальних закладів;
- розкрити зміст демократії, включаючи складові освіти «про», «для» та «через» демократію;
- проаналізувати реалізацію впровадження демократичних цінностей в освітній процес у закладах загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перебудова загальноосвітньої і професійної школи поставила перед педагогами завдання формування свідомих громадян своєї країни. А це, безумовно, ставить підвищені вимоги і до особистісних якостей сучасного вчителя.

Аналізуючи досвід запровадження демократії в країнах Європи, варто зазначити, що, на думку європейських вчених, щоб бути демократичним, не обов'язково надавати свободу повністю, це може бути креативний простір зі своїми правилами і кордонами. Шлях від сприйняття до розуміння демократії проявляється в маленьких діях: ми можемо проявити толерантність при спілкуванні, навести аргументи свого вибору, створити позитивний мікроклімат для обґрунтування вибору іншої людини. Для цього, як зазначають науковці, необхідно вчити особистість бути відкритими, поважати національність, релігію, традиції та думки кожного, хто входить в наше коло спілкування. Моральні норми поведінки, цінності, духовний інтелект особистості є тими китами, на яких тримається підґрунтя толерантності та розуміння. Навчившись співпраці на основі демократичних цінностей, педагог зможе ефективніше вирішувати педагогічні цілі та завдання, що постають перед ним у сучасному освітньому процесі.

«Знаючи потреби суспільства і враховуючи можливості своїх вихованців, досвідчений вихователь має бути готовим до планування та проведення заходів, що мають громадську цінність, але при цьому буде стосунки з дітьми так, щоб не блокувати їх самодіяльність, критичність і творчість, заохочувати самостійність та ініціативу» [16, с. 41].

Демократична освіта транслюється через діяльність педагога, керуючись такими принципами: навчання «про», «для» і «через» демократію.

Навчання «про» демократію передбачає знання нормативно-правової бази, принципи дії конституції держави, усвідомлення захищеності, безпеки, прав людини, що затверджені правовим регулюванням.

Навчання «для» демократії враховує усвідомлення реалізації власних прав, наслідки яких не обмежують реалізацію прав інших членів спільнот. Також це співпраця, що спрямо-

вана на досягнення консенсусу, спільного вирішення проблемних питань, враховуючи точки зору як односторонців, так і опозиції. Цей принцип передбачає екстраполяцію цінностей демократії в особисту та суспільну життєдіяльність.

Досліджуючи проблему формування в майбутнього вчителя інтегративного вміння розв'язувати педагогічну ситуацію / завдання, що виникають в освітньому процесі, О.В. Матвієнко зазначає, що засвоєння теоретичного матеріалу з педагогіки, психології, педагогічної творчості у майбутніх педагогів розпочинається з формування міцного орієнтаційного підґрунтя дії. Дослідниця зазначає, що саме на базі теоретичних знань формується вміння вивчати результати розв'язання педагогічного завдання. При цьому рух відбувається від простіших умінь, якими є ціннісно-орієнтаційні, пізнавальні, що передбачають уміння бачити, виявляти в ситуації, діях вчителів окремі педагогічні закономірності, до більш складних умінь: гностичних (умінь бачити, адекватно оцінювати ситуацію загалом), прогностичних та проєктивних (умінь на основі знань педагогічних закономірностей обирати найраціональніший спосіб виходу із ситуації, найправильніше вирішення завдання) [6].

Прагнення сучасного студента до аналізу, критичної оцінки, проєктування діяльності та участі в процесі обговорення та ухвалення рішень породжує потребу в запровадженні демократичних процедур як в закладах вищої освіти, так і в закладах загальної середньої освіти. У запровадженні демократії в освітню систему слід враховувати особистісні якості громадян, які набуваються в процесі громадянської освіти, її діяльності та власного внеску задля досягнення суспільного блага. Цьому передує безперервний процес розвитку демократичних цінностей, що включені в навчальний матеріал підготовки майбутнього вчителя початкової школи, зміст навчальних програм закладів середньої освіти.

Становлення громадянського суспільства, впровадження демократичних цінностей служать ключовими положеннями в діяльності міжнародних організацій.

Швейцарсько-український проєкт передбачав роботу над трьома компонентами: «Державні службовці», «Керівники шкіл», «Учителі». Проведено моніторинг та оцінювання результатів впровадження професійних програм (модулів) в 23 центрах підвищення кваліфікації державних службовців, проведено численні тренінги та семінари серед вчителів та керівників навчальних закладів, підготовлено методичні рекомендації та посібники, розроблено онлайн-платформи для навчання [18].

Перебуваючи в процесі стрімких соціально-економічних змін, Україна надзвичайно гостро відчуває потребу підготовки і виховання нової генерації громадян на засадах цінностей демократичного суспільства – верховенстві прав людини, рівності і взаємній відповідальності. Але виховання справжнього громадянина можливе лише за умови створення демократичного середовища в навчальному закладі, де учень на власному досвіді навчається брати відповідальність та приймати рішення, розуміє та реагує на процеси, що відбуваються в його оточенні через призму демократичних процесів у суспільстві. Школа, таким чином, розглядається як мікромодель суспільства [2, с. 8].

Прагнення учнів розвивати необхідні компетентності підтримувалося за трьома тематичними напрямками:

- уроки про демократію і права людини;
- школа як місце для життя в демократії та реалізації прав людини;
- навчання громадянської активності [11].

Навчання «через» демократію трактується як застосування демократичних процедур в освітньому середовищі, інтерпретуючи механізм їх реалізації через методи навчання, форми організації навчального процесу, що передбачають співпрацю на основі свободи думки і висловлювань, а також через можливість брати участь в адміністративних процесах та управлінні діяльності школи [4; 5].

У межах проєкту «Розвиток культури демократії в освіті в Норвегії, Україні та Палестині» для освітян України було організовано стажування, проведено тренінги та семінари [12].

У статті Л. Колесник та Т. Матусевич «Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність» [4] опубліковано результати проведеного дослідження (опитано 287 студентів і 111 викладачів) з використанням модифікованого варіанта опитувальника «Глобальне дослідження демократії». Аналіз результатів засвідчив, що найбільша кількість опитаних (37,8%) серед педагогів зазначила, що освітня система, в якій вони зараз працюють, має ви-

сокий рівень демократизації, а серед студентів більшість (82,1%) задоволені рівнем знань про демократію. Щодо рівня демократизації освіти 45,8% відзначають його як середній. Опитування показало, що поняття «демократія» лише 9,4% студентів і 5,4% викладачів інтерпретують як рівність, натомість 61,3% студентів та 60,4% викладачів характеризує демократію як форму державного устрою. Також 10,8% педагогів та 37,6% студентів асоціюють запровадження демократії в освітній процес через окрему дисципліну, лише 26,1% опитаних радять впроваджувати демократичні цінності через діяльність, що має мультидисциплінарний підхід [4].

Проведене опитування показало, що сучасні студенти та вчителі недостатньо готові до формування культури демократії в школі, саме тому нами було розроблено та впроваджено комплекс вправ для студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та вчителів м. Києва щодо впровадження демократії на всіх шкільних предметах.

Дослідження мало пробний характер та включало виконання системи вправ у процесі проведення тренінгів та семінарів «Демократія в комунікації», проведення анкетування онлайн-опитування.

На наш погляд, найбільш ефективними були такі види вправ:

1. Для представлення себе як особистості були використані метафоричні карти, що дуже сприяло озайомленню з внутрішнім світом кожного з членів групи.

2. Обговорення питань у стилі «так, тому що; ні, тому, що...» породжували дискусію, учасники якої наводили аргументи та факти і уважно слухали думки кожного.

3. Застосування прикладів з власного професійного досвіду дало можливість проаналізувати педагогічну ситуацію та сформулювати певні висновки.

4. Робота в групах, броунівський рух з метою розкрити персону кожного, обмінятися досвідом, вирішити проблемні питання та обговорити філософські питання.

5. Демонстрація з використанням схем, нотатків, презентацій та відео допомогла зафіксувати матеріал у певних асоціаціях. Шляхом голосування були обрані педагогічні приклади, шляхом передавання естафети була надана можливість кожному учаснику групи висловити свою думку.

Серед студентів діалоговий підхід сприймався як спосіб співпраці, серед вчителів філософський діалог розкрився ж з більшою емоційністю (під час обговорення прикладів конфлікту та способів вирішення всі вчителі дотримувалися правил тренінгу та грамотно і розширено надавали способи вирішення, але здебільшого дискусія сприймалася як гра не для них).

На початку нашого дослідження ми намагалися з'ясувати, як розуміють демократію сучасні вчителі та які шляхи реалізації процесу формування культури демократії в освітньому процесі школи. Більшість учасників (34,88%) наголосили, що поняття має багато спільного зі свободою слова та свободою вибору, відсутністю обмежень та нав'язувань. Порівнявши з вищезазначеним дослідженням, де 15,7% студентів та 28,8% викладачів зазначили, що демократія асоціюється зі свободою слова, від 6,08% до 19,18% корелюється з отриманими результатами. Встановлено також усвідомлення демократії як форми організації групи людей (в нашому випадку – класу), розумного поєднання прав та обов'язків людини, законності та рівності прав, взаємозв'язку свободи і відповідальності, що обмежені правилами. Цікавими є визначення, що демократія – це можливість людини самоствердитися, при цьому пам'ятаючи про свої обов'язки та реальні можливості.

Вчителями було зазначено, що в процесі формування культури демократії в школі доцільно враховувати педагогіку партнерства, дитиноцентризм, повагу до інших, уміння чути, враховувати інтереси інших. Дискусію слід вважати можливістю висловитися, брати участь у вирішенні питань, дотримуючись принципів міжособистісної довіри, толерантності, активно вступаючи в комунікацію з наданням дитині самостійності та відповідальності.

Після проведеного опитування з педагогічними працівниками міста Києва (школ № 256, 304, 31, 3, НВК «Оболонь») було проведено тренінг, який складався з таких блоків:

1. Представлення себе за допомогою метафоричних карт.
2. Демократія в комунікації серед суб'єктів спільнот.
3. Перегляд відеофрагментів.
4. Робота з демократичними картками.
5. Формування громадянських цінностей у майбутнього педагога.
6. Конфлікти в початковій школі та шляхи їх вирішення.

Основним змістом тренінгу учасники вбачали дотримання демократичного стилю спілкування в освітньому середовищі. Обговорюючи позитивні та негативні сторони демократизації освітнього процесу в умовах НУШ, застосовували запропоновані демократичні методи та прийоми. Констатовано, що корисним був досвід щодо протидії конфліктним ситуаціям у школі, оскільки важливою складовою було обговорення педагогічного досвіду, вибір шляхом голосування, зазначення різних способів розв'язання конфліктів задля досягнення колегіального рішення. Вчителі проявили розуміння важливості надання кожному учаснику освітнього процесу можливості висловлювати свої думки, довести власну думку, не боячись осуду, та формувати вміння знаходити вихід з будь-якої ситуації.

У процесі заняття учасники зазначали якості демократичного педагога (залежно від групи методом дискусії або методом «Павутина» («Килимок»). У процесі роботи з педагогами було визначено, якими якостями, знаннями, вміннями та навичками має володіти демократичний педагог, а саме:

- дотримуватися демократичних цінностей; поважати дитину, як індивідуальність; бути толерантним;
- вчитися та розвиватися разом з дітьми;
- проявляти емпатію та навчати цього дітей;
- бути справедливим та чесним;
- надавати дитині можливість самореалізації;
- бути наставником та працювати на основі співпраці;
- володіти критичним мисленням та емоційним інтелектом;
- заохочувати дітей до пізнання світу та самомотивації;
- бути сучасним творчим та гнучким;
- надавати учням спільну відповідальність;
- організовувати навчальне середовище на основі емпатії.

Серед проблемних аспектів формування демократичного педагога учасники вказали на матеріальну забезпеченість, наявність бажання вчителя самовдосконалюватися, врахування особистісних ознак та стилю життя педагога. Для рефлексії було використано опитування. Більшість (97,7%) учасників підтвердили можливість застосування демократичних процедур в освітньому процесі.

Учасниками зазначено також можливість застосування демократичного підходу на всіх шкільних предметах. Найбільш доцільне застосування демократичних методів та форм на таких шкільних предметах: «Основи здоров'я», «Я досліджую світ», «Літературне читання», «Математика», «Українська мова», «Читання», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», «Логіка та фізична культура».

Зазначено, що діти самостійно створюють правила класу, обирають класне самоврядування, впливають на вибір учителем методів навчання, створюють власне портфоліо з особистими досягненнями та відслідковують свій прогрес.

Процес проведення семінарів серед студентів висвітлений на доповіді під час конференції 24 квітня 2019 року в НПУ імені М.П. Драгоманова [9].

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Проведений аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що демократія на теренах освітнього ландшафту – це спосіб життя, частина власної віри, формування власного світогляду та цінностей через призму свободи та відповідальності; це можливість зробити вибір та надати свободу вибору іншому; це шлях розвитку неформальних та шалених ідей студента або учня з наданням підтримки та віри в результат; це стиль поведінки, який формується за допомогою критичного мислення та дотримання толерантності один до одного.

Після проведеного тренінгу вчителям надавалися рекомендації щодо застосувань демократичних методів на уроках. Учасники описали досвід на певних уроках. Наприклад, на уроці читання надавався комплекс філософських запитань для обговорення особистості та дій героїв оповідання чи казки. Застосування методу «За та проти» під час класних годин, проведення дослідів із синтезом інформації та фактів для обґрунтованого рішення, обговорення на уроках «Основи здоров'я». Під час роботи в групах на уроках «Я досліджую світ» учні мають право самостійно обирати учасників команди.

Вправа «Шість капелюхів» застосовувалася на уроці української мови та літературного читання. На уроках образотворчого мистецтва дітям пропонується обрати тему для по-

дальшого малювання. На уроках літературного читання під час складання казки пропонується список тем для вільного вибору учнем. Дискусію щодо сімейного бюджету, програвання ситуацій з різними соціальними ролями під час вирішення задач на уроці математики подано як можливий варіант демократії в комунікації. Пропозиція щодо нововведень на уроках – запропонувати учням створити правила для проведення будь-якого уроку.

Описано та деталізовано реалізацію демократичних цінностей у навчально-виховному процесі, а саме:

- дотриманню особливого простору дитини;
- у навчальному процесі врахування емоційного стану учня, темпераменту та особливостей розвитку;
- обговорення варіантів вирішення та наслідків проблеми;
- надання демократії вчителю при проведенні уроків;
- прийняття важливих рішень щодо освітнього процесу на педагогічних радах голосуванням.

Форми та методи, які застосовувалися на тренінгу та використовувалися вчителями надалі при проведенні уроків були такими: робота в групах, дискусія, круглий стіл, розгляд педагогічних ситуацій, затвердження спільних рішень шляхом голосування, філософський діалог, презентація та подальше обговорення, робота з картками, дискусія «За» і «Проти», міні-проекти, вправа «Шість капелюхів», розгляд проблеми з наведенням шляхів реалізації.

Акцентовано увагу на груповій роботі як осередку для розвитку критичного мислення та креативності. Наголошено на тому, що матеріал був викладений без нав'язування та переконання, а отже, реалізувався саме в демократичному стилі.

Учасниками наведено способи протидії булінгу та конфліктам. Зазначається, що детальний аналіз процесу конфлікту на тренінгу та конкретних конфліктних ситуацій у групі дітей сприяє розробці нових ідей щодо медіації, внесення корективів до нормативно-правової бази школи, проведення ігор та тренінгів для забезпечення психоемоційного комфорту в класах.

Акцентовано увагу на тому, що ці тренінги згуртовують колектив, що є дуже важливою запорукою успішного функціонування навчального закладу на високому рівні. Наголошено на готовності вчителів виходити із зони власного комфорту під час співпраці з іншими учасниками та готовності змінювати світогляд.

Рекомендаційний характер мають такі пропозиції: розширити та вдосконалити структуру тренінгу, відвести більше часу на обговорення досвіду вчителів та ухвалення спільних рішень.

Результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок про впровадження демократії через комунікацію в деякі дисципліни, та залишається дискусійним питанням щодо врахування демократичних процедур у діяльність вчителя та учнів на всіх предметах початкової школи. Ширше застосування вищевказаних методів планується використовувати з метою розробки комплексів завдань та вправ для всіх предметів з метою розвитку демократичної культури, демократичних цінностей та демократичного спілкування учасників освітнього процесу, формування демократичного світогляду задля сприяння розвитку громадянського суспільства в подальшій життєдіяльності.

Список використаної літератури

1. Верховна Рада України. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_004?fbclid=IwAR061ohn8rgvj6ALviukoVTdefqQTKlcrUHyZlKfx93IOiKMnm7z02_fDsl
2. Голлоб Р. Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л.І. Парашенко. – 3-тє вид. – Київ: Основа, 2016. – Т. 1. – 164 с.
3. Іванюк І.В. Аналітичний звіт: «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» [Електронний ресурс] / І.В. Іванюк, О.В. Овчарук, А.Б. Терещенко; Київ: ГО «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики», 2013. – 104 с. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf
4. Колесник Л. Демократія в освіті: ідеальне буття чи педагогічна реальність? [Електронний ресурс] / Л. Колесник, Т. Матусевич // Філософія освіти. Philosophy of Education. – 2019. – № 1 (24). – С. 115–127. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-24-1-115-127>. – Режим доступу: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/571>

5. Колесник Л. Всеукраїнське опитування «Демократія в освіті: з питань освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини студентів та викладачів педагогічних ЗВО спеціальність 013 «Початкова освіта» [Електронний ресурс] / Л. Колесник, Т. Матусевич, І. Шапошнікова. – Київ: НАІР, 2020. – 70 с. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/28244>
6. Матвієнко О.В. Метод ситуаційного аналізу (case study method) як засіб формування готовності майбутніх педагогів до педагогічної взаємодії / О.В. Матвієнко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2018. – Вип. 151, т. 1. – С. 257–261.
7. Matviienko Olena. Entrepreneurship model of professional development of actuaries in Canada [Електронний ресурс] / Olena Matviienko, Sergiy Babiy, Olha Bezkorovaina, Stanislav Petko, Valentina Ternopil'ska, Ruslana Soichuk, Nataliia Stanislavchuk // Journal of Entrepreneurship Education (JEE). USA. – 2019. – Vol. 22, issue 3. – P. 1–6. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25633>
8. Matviienko Olena. Models of corporate education in the United States of America [Електронний ресурс] / Olena Matviienko, Larysa Harashchenko, Oksana Komarovska, Liudmyla Ovsiienko, Lyudmila Pet'ko, Olga Shcholokova, Olga Sokolova // Journal of Entrepreneurship Education (JEE). USA. – 2019. – Vol. 22, issue 3. – P. 1–7. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/25713>
9. Матвієнко О.В. Forming human values through wisdom in pedagogical space / О.В. Матвієнко, О.М. Цихмейструк // Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики: зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції. – 2019. – С. 30–33.
10. Невмержицька О.В. Виховання цінностей особистості в епоху культурних змін / О.В. Невмержицька // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2015. – № 1. – С. 25–30.
11. Проект з ОДГ/ОПЛ «Живемо в демократії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.living-democracy.com.ua/about-the-project-living-democracy/>
12. Проект «Розвиток культури демократії в освіті в Україні, Норвегії та Палестині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.usn.no/research/our-research/humanities/developing-democracy/>
13. Рагозін М.П. Вчимосся демократії. Уроки громадянської освіти. [Демократія: історія та сучасність] / М.П. Рагозін. – Донецьк: Донбас, 2004. – 180 с.
14. Рибалка В.В. Вернадський: Ноосферний вимір освіти, життя особистості, суспільства та цивілізації. [На шляху до ноосфери демократичної школи та громадянського суспільства] / В.В. Рибалка, А.П. Самодрин, В.Ф. Моргун. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2020. – 116 с.
15. Рикс Т. Черчилль и Оруэлл: Битва за свободу [Два Уинстона]. / Т. Рикс; [пер. з англ.]. – Київ: Альпіна Паблішер, 2019. – 423 с.
16. Сапожников С.В. Психологічна підготовка майбутнього учителя до спілкування з учнями: основні завдання / С.В. Сапожников // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2019. – № 1 (17). – С. 37–44. DOI: 10.32342/2522-4115-2019-1-17-5
17. Biseth Heidi. Multilingualism and education for democracy / Heidi Biseth // International Review of Education 55.1. – 2009. – P. 5–20. DOI:10.1007/s11159-007-9079-3
18. DOCCU – Розвиток громадянських компетентностей в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doccu.in.ua/pro-proekt/>
19. Helskog G.H. Rapport. Democracy and diversity in education: International conference / G.H. Helskog // Buskerud University College Norway. – 2013. – 23 p.
20. Iganga H.L. Master thesis. Democracy and schools in Southern Sudan: a study of the role of primary schools in promoting democracy / H.L. Iganga // Oslo university college, faculty of education and international studies. – 2011.
21. Medel-Anonuevo C. Citizenship, Democracy and Lifelong Learning [Learning for Citizenship in Ireland: The Role of Adult Education] / C. Medel-Anonuevo, G. Mitchell. – Germany: UNESCO Institute for Education, 2003. – 191 p.
22. Paglayan A.S. Democracy and Educational Expansion: Evidence from 200 Years / A.S. Paglayan // LSE-Stanford-Universidad de los Andes Conference on Long-Run Development in Latin America, London School of Economics and Political Science, 2018. – 68 p.